

نثر فارسی
تکوین و تکامل

از عصر سامانی تا دوره‌ی سلجوقی

تألیف:
دکتر قهرمان شیرازی

نقد

نشر ویرا

سرشناسه: شیر، قهرمان
عنوان و نام پدیدآور: تکوین و تکامل در نشر فارسی از عصر سامانی تا دوره‌ی سلجوقی /
قهرمان شیر

مشخصات نشر: تهران: نشر ورا، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ۵۹۰ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۹۸۴-۶۱-۰

وضعیت فهرست نویسی: فیا

عنوان دیگر: نشر فارسی از عصر سامانی تا دوره‌ی سلجوقی.

موضوع: نشر فارسی -- قرن ۳-۸ق. -- تاریخ و نقد

موضوع: ایران -- تاریخ -- سلجوقیان روم، ۴۷۰ - ۷۰۷ق.

موضوع: ایران -- تاریخ -- سامانیان، ۲۷۹ - ۳۸۹ق.

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ ت ۹ش / PIR۴۲۶۹

رده بندی دیسی: ۸۴۸/۸۳۲

شماره کتابشناس ملی: ۵۴۸۲۷۲۶

نثر فارسی تکوین و تکامل نثر فارسی

عصر سامانی تا دوره‌ی سلجوقی

نویسنده: قهرمان شیر

مدیر امور نشر: رضا حیرانی

صفحه‌آرایی: نوید مختاری

ناشر: نشر ورا

امور چاپ: کسری

نوبت چاپ: اول ۳۹۸

تیراژ: ۲۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۹۸۴-۶۱-۰

دفتر انتشارات:

تلفن: ۰۹۱۲۸۹۵۹۱۶۳ / ۶۶۹۰۱۳۴۳

تلفگرام: ۰۹۳۳۰۱۶۳۴۴۳

varabookpub@gmail.com

حق چاپ محفوظ است

نشر ورا

۱۴۰.۰۰۰ تومان

نشر ورا

فهرست مطالب

۱۱	درآمد
۱۳	نثر و قدرت سیاسی
۱۶	عوامل تأثیرگذار بر شکست و پیروزی سده‌های دوره‌ای
۱۶	تحولات سیاسی - اجتماعی
۲۲	ایدئولوژی و قدرت
۲۴	خاستگاه طبقاتی و جایگاه اجتماعی
۲۶	تحولات زبانی
۲۹	فردیت نویسنده
۳۱	ماهیت مخاطبان
۳۳	اقلیم جغرافیایی
۳۵	نوع ادبی
۳۹	انواع نثر فارسی
۴۰	تفاوت زبان شعر و زبان نثر
۴۲	رابطه‌ی تاریخی شعر و نثر
۴۴	انواع نثر از نظر بهاء الدین بغدادی
۴۵	تقسیم‌بندی اروپاییان از انواع نثر
۴۹	تقسیم‌بندی خطیبی و نجفی از انواع نثر
۵۲	تقسیم‌بندی‌های مفصل‌رستگار فسایی از انواع نثر
۵۷	تقسیم‌بندی دوره‌ای نثر فارسی
۶۰	تقسیم‌بندی پیشنهادی این کتاب
۶۷	نوشته‌های پیش از اسلام
۶۷	تاریخ و فرهنگ
۷۷	ترجمه‌ی کتاب‌های پهلوی به زبان عربی
۸۲	دلایل تألیف کتاب به زبان پهلوی در سده‌های نخستین اسلامی

۸۴		نوشته‌های اوستایی و پهلوی
۸۹		اندروزنامه‌های سیاسی و مذهبی ایرانیان
۹۲		شعر و نثر پیش از اسلام ایران
۹۷		آداب دبیری و آیین بلاغت ایرانی
۱۰۱		دین و فلسفه در ایران باستان
۱۰۹		داستان پردازی ایرانیان
۱۱۵		نثر مرسل سامانی و غزنوی زمانه و زمینه پدیدآیی
۱۱۶		دلایل مرکزیت خراسان برای زبان فارسی
۱۲۱		شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی
۱۲۴		حمایت از ایرانیان از فرهنگ و هنر
۱۲۷		زبان فارسی در غرب ایران
۱۲۸		حکومت آل بویه در غرب ایران
۱۳۲		نویسندگان و اندیشمندان ایرانی در عهد آل بویه
۱۳۴		آل بویه و جدال با مذهب
۱۳۶		ادبیات درباری
۱۳۸		نقش دهقانان در حفظ فرهنگ ایران
۱۴۱		تسلط شماری از ایرانیان به زبان عربی
۱۴۴		تفرق از اعراب و بی‌علاقگی به زبان عربی
۱۵۳		تبدیل اسناد دولتی به زبان عربی
۱۵۶		عربی‌نویسی اندیشمندان ایران و دلایل آن
۱۵۹		دلیل دو قرن سکوت
۱۶۲		باز اندیشی به گذشته
۱۶۳		نهضت شعوبیه
۱۷۳		نخستین شعرها و نزدیکی آن‌ها به نثر
۱۷۹		سیطره‌ی نگاه رئالیستی
۱۸۵		مترجمان کتاب‌های فارسی به عربی
۱۹۰		ایرانیان و علوم اسلامی
۱۹۵		فرقه‌های مختلف مذهبی
۲۰۰		علوم عقلی: فلسفه و کلام
۲۱۱		صرف و نحو
۲۱۳		شاهنامه‌نویسی در دوره‌ی سامانی
۲۲۱		نخستین کتاب‌هایی که از میان رفته‌اند
۲۲۸		انواع کتاب‌های نثر در دوره‌ی سامانیان و غزنویان
۲۳۷		ویژگی‌های نثر طبیعی / مرسل

۲۴۳	فلسفه‌ی نثر طبیعی
۲۴۵	فارسی دری و فارسی میانه
۲۴۶	ساختار جمله
۲۵۰	فارسی دری در دوران تکوین
۲۵۳	کهنگی واژگان
۲۵۴	پسوندها
۲۵۴	واژگان عربی
۲۵۸	کاربرد حروف
۲۶۳	شیوه‌ی کار با فعل
۲۶۹	فعل و صیغه
۲۷۰	تکرار فعل
۲۷۲	حذف فعل
۲۷۴	ساختمان فعل‌ها
۲۷۹	کاربردهای گویشی
۲۸۴	دگرگونی واج‌ها در این دوره از نظر ستاره‌تاریخ زبان خاندلی
۲۸۶	کاربرد ضمیر
۲۹۰	شناختی از نظرات پژوهش‌گران
۲۹۰	محمّدی ملایری: "فارسی زبان فراگیر تمام سرزمین‌های ایران از قبل تا بعد از اسلام"
۲۹۶	گونه‌شناسی فارسی دری از نظر استاد علی‌رواقی
۳۰۳	نثرنویسی و تاریخ‌نگاری بیهقی
۳۰۸	روش تاریخ‌نگاری
۳۱۲	جنبه‌های داستانی
۳۱۵	حماسه یا تراژدی؟
۳۱۶	انواع موسیقی در کلام
۳۲۱	استفاده از امکانات زبان گفتار
۳۲۴	متغیر و متنوع بودن جمله‌ها
۳۲۷	جمله‌های بلند و کوتاه
۳۳۰	درآمیختگی اطناب و ایجاز
۳۳۱	افزایش قیدها و صفت‌ها
۳۳۳	به کارگیری زبان ادبی
۳۳۵	تشبیه، استعاره، کنایه
۳۴۳	نثر موزون یا تزیینی در ادبیات ایران
۳۴۷	نقش انوشیروان و بزرگ‌مهر
۳۵۶	انواع سجع در کلام

۳۵۹		نخستین شکل‌های نثر موزون
۳۶۲		جنبه‌های شاعرانگی
۳۶۴		نویسندگان نثر تریزینی
۳۶۵		پلی میان شعر هجایی و عروضی فارسی
۳۶۸		تفسیر ابو حفص عمر نَسفی
۳۶۹		کشف الاسرار میدی
۳۷۳		شعر در نخستین کتاب‌های نثر صوفیه
۳۷۵		دلایل روی آوردن صوفیان به زبان ساده‌ی مردم
۳۷۶		فلسفه‌ی وجودی نثر تریزینی
۳۸۵		نثر فنی دلایل و زمینه‌های شکل‌گیری
۳۸۸		نقش زبان فرهنگ عربی
۳۸۹		ماهیت مخاطبان
۳۹۱		منشآت ریس در بار
۳۹۴		تأثیر ترجمه
۳۹۴		الگوگیری از آرایه‌ها، نراض شعری
۳۹۸		صناعت‌گری‌های تفتن
۳۹۹		ملاحظات سیاسی و خودنمونه‌نویسی
۴۰۰		تنوع طلبی و تفاوت فرهنگ‌ها
۴۰۱		تحولات تاریخی
۴۰۱		پسند زمانه
۴۰۲		فضل فروشی نویسندگان
۴۰۳		تجربیات و تفکرات فردی
۴۰۳		تأثیر ادبیات پیش از اسلام ایران
۴۰۶		آیین دبیری
۴۱۳		نثر تصنعی در دوره‌ی سلجوقی
۴۲۳		استفاده از شیوه‌ی ترکیبی
۴۲۴		گونه‌های نوشتاری
۴۲۵		آثار داستانی
۴۲۸		ادبیات عامیانه
۴۳۶		ادبیات حماسی
۴۳۷		تنوع دیدگاه‌ها و نوآوری‌ها
۴۳۹		بافت تمثیلی با خوشه‌های تشبیهی
۴۴۱		نگرش رمانتیک
۴۴۲		تاریخ نگاری

۴۵۲	نثر متون عرفانی
۴۵۴	فلسفه‌ی وجودی نثر فنی
۴۵۷	کتاب‌های نثر نوآورانه در این دوره
۴۵۹	تاریخ الوزراء / ذیل نفثه‌ المصدور ابوالرجاء قمی
۴۶۵	تذکره الاولیاء فرید الدین عطار
۴۷۱	اسرار التوحید محمد بن منور
۴۷۴	سوانح العشاق احمد غزالی
۴۷۹	نامه‌ها و تمهیدات عین القضات
۴۸۳	مقامات حمید
۴۸۷	داستان‌های مشیل مهروردی
۴۹۰	معارف بهاء
۴۹۶	مرصاد العباد نجم الدین راز
۴۹۸	شرح شطحیات وزیران
۵۰۳	جوامع الحکایات عوفی
۵۰۹	کتاب‌های نثر دوره‌ی سلجوقیان
۵۲۳	ویژگی‌های نثر تصنیی در دوره‌ی سلجوسی
۵۲۵	گزینش واژه‌ها
۵۲۵	محدودیت شکنی در انتخاب واژه‌ها
۵۲۵	کاربرد متفاوت و مجازی فعل‌ها
۵۲۷	تنوع طلبی و پرهیز از تکرارهای مکانیکی
۵۲۸	فعل‌های وصفی متفاوت
۵۳۰	اضافه‌های مقلوب
۵۳۱	عبارت‌های نامتناسب و زائد
۵۳۳	تعددآوری و گسترش‌بخشی به سازه‌ها
۵۳۵	مترادف آوری‌های متوالی
۵۳۶	ترکیب سازی زبانی و هنری
۵۳۷	چینش گزاره‌ها
۵۳۷	گسترش طول گزاره‌ها
۵۳۸	توصیف و توضیح
۵۳۹	استشهاد به آیات و روایات و اشعار
۵۴۱	ساخت موسیقایی
۵۴۱	تقارن و توازی
۵۴۴	آهنگ و هماهنگی
۵۴۷	بافت ادبی و بلاغی

۵۴۹	 استفاده از صُورِ خیال
۵۵۱	 ایجاز در عین اطناب
۵۵۲	 نتیجه
۵۵۲	 الف) گزینش واژه‌ها
۵۵۲	 ب) چینش گزاره‌ها
۵۵۳	 ج) ساخت موسیقایی
۵۵۳	 د) بافت ادبی و بلاغی
۵۵۷	 کتاب‌نامه

www.ketab.ir

درآمد

- قدیمی‌ترین نوشته‌های برجای مانده از فارسی دری، متعلق به دوره‌ی حکومت‌های مستقل ایرانی است. بی‌گمان پیش‌تر از آن نیز نوشته‌هایی در ایران بوده است، اما نگه‌دارندگان دل‌سوزی نداشته است که قدر آن‌ها را بدانند و از آن‌ها مراقبت کنند. آن‌ها یا سربازان و فرستاده‌ها یا کسانی بوده‌اند که به بیگانگان خدمت می‌کرده‌اند؛ و در هر دو حالت، خوی بیگانگی داشته‌اند. آن‌چه فامنگ یک ملت را حفظ می‌کند، خوی یگانگی و حس هم‌پیوندی است که نامش ناسیونالیسم است. باشکل‌گیر حکومت صفاریان و سامانیان در منطقه‌ی خراسان و سیستان، ورخ‌داد حوادثی چون برخورد یعقوب لیث صفاری با عربی، مرایه محمد بن وصیف سجستانی، و آوردن تفسیر طبری از عراق عرب و مددگیری از علما و نویسندگان برای ترجمه و تألیف آن به وسیله‌ی منصور بن نوح سامانی، فارسی دری دو حامی جدی برای خود می‌یابد و استفاده از آن برای نوشتن و نشر و تثبیت و تأیید بسیار همراه می‌شود و به این وسیله نخستین شیوه‌های نوشتن، یعنی سبک خراسانی در سبک مرسل در نثر فارسی، پدید می‌آید. نثر مرسل، طبیعی‌ترین سبک نگارش در تاریخ نثر فارسی است که گفتار و گویش روزمره‌ی مردم را به طور مستقیم به متون نوشتاری تبدیل می‌کند. هنگامی که یک زبان مرحله‌ی تبدیل از گفتار به نوشتار را طی می‌کند، حساسیت آن به درست نویسی و اصل رسانایی است و نه هنرنمایی‌های زبانی و ادبی؛ البته درگیر بودن جامعه با وقایع مهم سیاسی و فرهنگی نیز آن نوع هنرنمایی‌ها را بی‌معنا می‌کند. از منظر دیگر، می‌توان گفت که چون رواج دهندگان آثار فارسی در حقیقت از یک‌سو مردم عادی جامعه و از دیگر سو حکومت‌هایی هستند که از میان مردم برخاسته‌اند، زبان و محتوای نوشتارها به مقتضای مخاطبان و خواستاران آن‌ها، از بافتی کاملاً ساده و طبیعی و رئالیستی برخوردار است. در این دوران عوامل دیگری نیز بر سادگی زبان تأثیر می‌گذارند که عبارت‌اند از: اندک بودن شمار و تجربیات نویسندگان، فراوانی موضوعات و نانوشته‌ها و احساس نیاز به نوشتن در همه‌ی زمینه‌ها، استقبال

گسترده‌ی دربارها از همه‌ی نویسندگان و شاعران، نبود رقابت‌های جدی در عرصه‌های نویسندگی و شاعری. نثر فارسی از دوره‌ی سامانیان و صفاریان تا عصر سلجوقیان، همواره حرکتی جستجوگرانه و تکاملی داشته است. با آن که همه‌ی خصوصیات نثر مصنوع، امروزه چندان مطلوب به نظر نمی‌رسد و حتی در زمان خود نیز نمی‌توانسته از پسند عمومی برخوردار بوده باشد، اما این نوع نثر نیز در زمان خود فلسفه‌ی مقبولی برای موجودیت خود داشته است. بخشی از دلایل وجودی برای پدیدآیی و پایایی نثر مصنوع عبارت است از: جستجوی راهی متفاوت‌تر از ساده نویسی برای نوشتن، تلاش برای به کارگیری همه‌ی امکانات شعر در نثر، پیچیده سازی کلام برای دور کردن آن از ذهنیت عام و عوام، غنای زبانی و مضمونی و ادبی بخشیدن به سخن، به کار گرفتن تمام عیار اندیشه در هنگام گزینش و چینش کلام به وسیله‌ی نویسنده و فعال سازی فکر مخاطب در هنگام خوانش متن، تبدیل خواننده‌ی منفعل به جستجوگری فعال با استخدام صناعات بدیعی و بیانی و ایجاد ابهام‌های ادبی، تبدیل دیدگاه کل نگر و قیاسی به دیدگاه استقرایی و جزئی نگر در هنگام مواجهه با متن، برقراری ارتباط بینامتنی بین ادبیات و تاریخ و مذهب و علوم مختلف. واپس روی نثر فارسی به دوره‌ی تیموریان آغاز می‌شود. اگرچه نشانه‌های بسیاری، آغاز این انحطاط را به دوره‌ی مغولان برمی‌گرداند، اما همه‌ی هفت نویسندگان نثر فارسی در دوره‌ی مغول متمرکز بر این موضوع است که پیشینه‌ی ادبی موجود در زبان فارسی، اوستای هشتاد و نه ساله و از نابدی آن جلوگیری کنند. در رسیدن به این هدف نیز کار کسانی چون ریذری، سوهی، عطاملک جوینی و خواجه رشید الدین فضل الله با توفیق بسیار همراه است. آن‌ها نمونه‌های بسیار خوبی از ترکیب امکانات موجود در سه شیوه‌ی نثر نویسی پیش از دوران خود را به طور هم‌زمان به نمایش عینی می‌گذارند و وصف الحظش بری نیز در زمان و مکانی دور از حوادث مصیبت‌بار مغول، به بازسازی کامل عبار نثر مصنوع می‌پردازد و نمونه‌ی مقبولی از آن را در اختیار مخاطبان آن سال‌ها قرار می‌دهد. کار سعدی در گلستان نیز نمونه‌ی دیگری از این ترکیب‌سازی‌ها است. به همراه شدن آن با هنرنامه‌ی‌های مختلف ادبی، روایی، تعلیمی، تجربی، و فراروی از گونه‌های رایج ادبی، و به‌کار بردن از ايجاز و طنز و تنوع، باعث محبوبیت فراوان سبک او در بین خوانندگان و نویسندگان می‌گردد. پس در مجموع ریزش بر حسته‌ای که در نثر مغول وجود دارد وفاداری به وضعیت موجود و تلاش در جهت حفظ داشته‌ها از طریق ترکیب کردن آن‌ها است.

اما نثر فارسی در دوره‌ی تیموریان، صفویان، و نیمه‌ی اول از دوره‌ی قاجاریه، در پس روی و انحطاط جدی می‌شود. در این میان تلاش‌های وزیران اندیشمندی چون قائم مقام فراهانی در جهت ایجاد نوآوری در شیوه‌ی نویسندگی، اگرچه در ظاهر محدود به حوزه‌ی منشآت است، اما در مجموع در نیمه‌ی اول از عصر قاجار، تأثیر چشم‌گیری بر سبک عمومی نویسندگی در بسیاری از حوزه‌ها می‌گذارد. علاوه بر آن، نویسندگان این دوره از طریق فضای حاکم بر ادبیات رجعت‌گرای قاجاری، نوعی رفتار اعتدال‌گرایانه در پیش می‌گیرند که در حقیقت ترکیبی گزینش شده از خصوصیات نثر مرسل و مصنوع و گاه موزون گذشته، همراه با پاره‌هایی از امکانات زبان گفتار در عصر قاجار است. شکل‌گیری نثر تحلیلی در نیمه‌ی دوم از حکومت قاجاریه را باید یک انقلاب اساسی در حوزه‌ی نثر نویسی پس از گذشت هفت سده ایستایی و پس‌روی دانست که هم‌زمان با انجام تغییرات و تحولات فراوان

در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی به وقوع می‌پیوندد. تغییری که در نگرش روشنفکران و اندیشمندان قاجاریه حاصل می‌شود به مقدار زیادی وام‌دار آشنایی آنان با پیشرفت‌های خیره‌کننده‌ی غرب در همه‌ی زمینه‌های زندگی است.

عنصر بیداری و به خودآیی، باعث افزایش مطالبات مردم از حکومت قاجاریه و ناگزیری آن به تمکین در برابر بخش‌هایی از خواسته‌های مردم و روشنفکران می‌شود و جدیت و سماجت گروه‌های گوناگون مردم، به تغییرات مختلفی در جامعه دامن می‌زند و از ملازمت این تغییر که با ورود مظاهر مدرنی چون مجلس شورای ملی و مطبوعات و پیشرفت امکانات چاپ و تأسیس حزب و تدوین قانون همراه است، به کارگیری زبان ساده‌ی عمومی در نگارش و میدا - دوز به روزنامه نگاران و سیاست‌مداران و روشنفکران و نویسندگان و حتی توده‌های مردم برای تبیین و توضیح و تحلیل مستند و معقول رخ‌دادها و پدیده‌ها است؛ در این بستر اجتماعی و فرهنگی است که نشر تحلیلی زاده می‌شود البته بدیهه‌ی این نکته نیز اشاره کرد که پیشینه‌ی گرایش به ساده‌نویسی به دوره‌ی صفویه و دربار گورکانیان هند باز می‌گردد که ضمن آشنایی یسندگان نشر فارسی در صدد ساده‌سازی شیوه‌ی بیان و حتی سوق دادن آن به فارسی سره برمی‌آیند، اما بدون استقبالی از کار آنان انجام نمی‌گیرد نمی‌توانند تأثیر چندانی نیز بر ایجاد تغییر در نشر فارسی بگذارند.

نثر و قدرت سیاسی

- در طول تاریخ، سیر تحولات زبان و نثر همواره در سایه‌ی تغییرات و ابزارها و عوامل آن قرار داشته است؛ مستقیم و غیر مستقیم. نوع مستقیم آن در زمانی اتفاق افتاده است که مردم قدرت دارای زبان یا گویش خاصی بوده‌اند و با نیروهای نظامی و اداری و اجرایی خود، آن را به تدریج در میان رواج داده‌اند. مثل رواج زبان عربی در مکتب‌خانه‌ها و محافل علمی و دولتی در سده‌های اول از حضور اعراب در ایران و یا رواج گویش خاصی از فارسی در دوره‌ی صفویان، به وسیله‌ی عالمان مهاجر عرب و اقوام مختلف قزلباش. عامل قدرت نیز همیشه منحصر در حکومت و نیروهای نظامی و اجرایی آن نیست. گاهی ممکن است شامل مردم و روشنفکران هم باشد؛ یعنی همه‌ی کسانی که به نوعی با سیاست‌های فرهنگی حکومت همسویی نشان می‌دهند و مطیع مستقیم آن هستند، و یا آن که به دور از هر نوع همسویی با حکومت، خود را به یک قدرت تأثیرگذار تبدیل می‌کنند و فرهنگ و هنر را در مدار سلطه‌ی خود درمی‌آورند. در دوره‌ی صفویه، علاوه بر حکومت و عوامل مستقیم آن، گروه‌های انبوهی از مردم نیز سیاست‌های فرهنگی حکومت را تأیید و اجرای آن را تضمین می‌کنند. در نخستین سده‌های حضور اعراب در ایران نیز، عالمان و اندیشمندان ایرانی با نگارش آثار خود به زبان عربی، خواسته یا ناخواسته، در ظاهر کار، به نوعی در همسویی با سیاست‌های اعراب که نفوذ زبان و فرهنگ عرب در کشورهای آزاد شده است حرکت می‌کنند. توفیق حکومت‌ها در اجرایی کردن سیاست‌ها نیز هنگامی تثبیت می‌شود که گروه‌هایی از مردم - از

عامه تا اندیشمند - آنان را یاری دهند. گاهی نیز در حوزه قدرت، نوعی دوگانگی یا چندگانگی وجود دارد که کمک بسیار به رشد شیوه‌ها و سبک‌های گوناگون و حتی متناقض می‌کند. در نخستین سده‌های حمله‌ای اعراب به ایران، هدف سرداران عرب این است که فرهنگ و زبان ایرانی در فرهنگ عربی استحاله شود، اما از سده‌ی دوم، با قدرت یابی حکومت‌های ایرانی، حفظ و احیای زبان فارسی و تاریخ و فرهنگ ایرانی، به یکی از دغدغه‌های جدی ایرانیان تبدیل می‌شود. راه اندازی نهضت ترجمه و نگارش شاهنامه‌ها در دوره‌ی سامانیان، و گردآوری شاعران و نویسندگان در دربار و حمایت از شعر فارسی به وسیله‌ی صفاریان و غزنویان، نقشی مهاجمان تازی را نقش بر آب می‌کند. در عهد صفوی نیز وجود گورکانیان هند و پناه بردن شمار زیادی از شاعران و نویسندگان و اندیشمندان به دربار آن‌ها، و حمایت‌های آنان از اندیشه و هنر ایرانی، بخش عمده‌ای از بی‌توجهی‌های حکومت صفویه و تخریب نثر و نظم فارسی را ختم می‌کند و زبان و ادب فارسی را از واپس روی و انحطاط کامل نجات می‌دهد.

تأثیر غیرمستقیم حکومت‌ها بر مقدرات زبان و نثر، در زمانی اتفاق می‌افتد که نویسندگان و شاعران، در واکنش به صاحبان قدرت، به شیوه‌ها و گونه‌های خاصی از نوشتن روی می‌آورند که با جریان حاکم بر جامعه و مطلوب حکومت همسوی ندارد. این آوردن شاعران و نویسندگان به زبان ابهام و استعاره، نوعی واکنش منفی به حکومت‌ها است. زبان استعاری، نمادین و سمبلیک، که در عصر پهلوی، در شعر و داستان و نمایشنامه عمومیت پیدا می‌کند گریزگاهی برای بیان موضوعات سیاسی بر برابر سانسورگری‌های حکومت است. در گذشته‌های دورتر نیز از این زبان به عنوان پوششی برای ایجاد مصداق در برابر عامه‌ی مردم و گروه‌هایی از عوامل فرهنگی و سیاسی جامعه استفاده می‌شود. زبان پیچیده‌ی سبک‌ها و شعر، نوعی واکنش به ساده‌پسندی‌های حکومت و جامعه در عصر صفوی است. و استفاده از نثر مصنوع برای ترجمه، کتاب کلبه و دمنه، نوعی پوشش برای پنهان کردن آموزه‌ها و اندیشه‌های غیر اسلامی در این کتاب است تا در دوره‌ی سلجوقیان که عصر غلبه‌ی فرقه‌ها و مجادلات مذهبی است تعصب عامه‌ی مردم و علمای مذهبی را بر ضد کتاب تحریر نکند. استفاده از نثر تصنعی در حوزه‌ی تاریخ نگاری، به خصوص در عصر تیموری و صفوی، نوعی رفتار نگارش ستیزانه است. به دلیل آن که نویسندگان به جای اهمیت دادن به حوادث و رخ دادهای تاریخی، عناصری چون توصیف و آرایه و پهلوسی را در کانون تمرکز خود قرار می‌دهند و ماهیت تاریخ نگاری را به عرصه‌ی استحاله می‌کشانند. آن مجامع و انباشته از دروغ و تحریف و ریاکاری که نامش تاریخ است یکی از کارکردهای بزرگش در زمان نگارش، تقرب به قدرت است و امروزه نیز پس از قرن‌ها ماهیت زندگی مردم را در آن سال‌ها به نمایش می‌گذارد. چون به صورت غیر مستقیم، از طریق آن‌ها می‌توان دریافت که در حکومت‌های استبدادی، وقتی مدار هر چیزی بر نمایش قدرت قرار می‌گیرد، واقعیت‌ها نیز با دروغ و تملق دچار تحریف می‌شوند تا خود را با قدرت و قامت قدرت هم طرز و هم تراز کرده باشند. به این دلیل است که در تاریخ‌های استبدادی، درستی و راستی و نگرش رئالیستی، غایب است و اغراق و مبالغه و تزویر غالب. صرف نظر از کتاب‌های تاریخ، افسانه باقی‌های تاریخی در عصر تیموری و حماسه سازی‌های رمانتیک مذهبی در عصر صفوی نیز ریشه در این موضوع دارند.

در دوره‌ی مغولان اما نوشته‌های تاریخی و نثر مصنوع به دلیل بافت ترکیبی، کارکردی همسان با دوره‌ی تیموریان و صفویان ندارد. در این دوره نیز وزیران و اندیشمندان جامعه، خود یک قدرت غالب را پدید می‌آورند و می‌کوشند خرابی‌ها را جبران کنند و اجزاء افراد پراکنده‌ی فرهنگ و هنر ایرانی را بار دیگر به جای اصلی خود بازگردانند. رویکرد آنان به نثر ترکیبی و تبعیت هم‌زمان از همه‌ی سبک‌های پیشین در کوتاه مدت چنین هدفی را دنبال می‌کند. این مقصود در درازمدت نیز، محصول خود را در دوره‌ی تیموریان درو می‌کند که هم شاعران و اندیشمندان در شهرهای بزرگ خراسان و مرکز ایران گرد هم می‌آیند و هم سبک شعر و نثر با نوعی بازگشت، و تقلید از ادبیات گذشته، همسان بودگی با دوره‌ی غزنویان را در هدف خود قرار می‌دهد. اما البته چون در این دوره نیز بار دیگر بخش‌هایی از ایران دچار خرابی می‌شود، محصول کار درخشش چندان به همراه ندارد. در دوره‌ی سلجوقیان، در کنار قدرت ملوک الطوائفی حکومت یک قدرت غالب فرهنگی که از اهل مدرسه و مذهب تشکیل یافته است نیز حضور دارد که بیش‌تر از حکومت در تعیین سیاست‌های فرهنگی جامعه دخالت دارد. انعطاف و عدم ورود حکومت به عرصه‌های فرهنگی، قدرت حکومت ایرانی را از تعیین‌کنندگی در اختیار گروه‌های اندیشمند قرار می‌دهد و آن‌ها به تعیین سیاست‌های فرهنگی می‌پردازد. به این دلیل است که تنوع فکری و هنری و نوآوری‌های ملازم با آن‌ها در این دوره فراوان است.

قاجاریه آخرین حکومت ایللی را در ایران پدید می‌آورد که رفتار بعضی از پادشاهان آن تا پایان زندگی نیز هم‌چنان رگه‌های نیرومندی از سلوک ایللی به همراه دارد. در اندیشه، به رغم قدرتی که حکومت در اختیار دارد، یک قدرت فرهنگی نیرومند نیز در میان گروه‌های مختلف جامعه پدید می‌آید که می‌تواند به مرور زمان قدرت حکومت را مغلوب توانایی‌های خود کند. آن قدرت فرهنگی از چند گروه تشکیل شده است که برجسته‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: گروه شاعران بازگشت‌گرا که با یک تصمیم جمعی اراده‌ی خود را آن‌ها می‌دهند که با پرهیز از سبک هندی، شیوه‌ی شاعری را به سبک‌های خراسانی و عراقی بازگردانند؛ در حوزه‌ی نثر، شاعرانی از شماری از نویسندگان بازگشت به گذشته را انتخاب می‌کنند. گروه عالمان مذهبی که خود به دسته‌های مختلفی تقسیم می‌شوند و قدرت آنان اگرچه به اندازه‌ی عصر صفوی نیست اما از نفوذ زیادی در بین مردم و حکومت برخوردار هستند و آن‌ها نیز با پیش آمد تحولات جدید، دائم در چالش با اندیشه‌های جدید قرار می‌گیرند و گروه زیادی از آنان همراهی با تغییرات زمانه را بر می‌گزینند. و گروه سوم شاهزادگان و فرزندان رجال بزرگ سیاسی و روشنفکران هستند که اغلب در خارج از ایران تحصیل کرده‌اند و با شیوه‌ی زندگی و اداری جامعه در اروپا آشنایی دارند و خواهان تغییرات جدی در وضعیت ایران هستند. بسیاری از این افراد تحصیل کرده با روی آوردن به روزنامه‌نگاری، ترجمه‌ی متون خارجی، تحریر خاطرات و سفرنامه‌ها، و نگارش متون تحلیلی و انتقادی، انواع جدیدی از نوشتن را با سبک نوینی از نویسندگی که نزدیکی بسیار به زبان گفتار دارد وارد زبان فارسی می‌کنند. این شیوه از نوشتن که در گرایش به انواع شیوه‌های نوشتاری موجود در گذشته و گزینش اصطلاحات و تعبیرات جاری در زمان حال، ساختار به نسبت اعتدال‌آمیزی را تجربه می‌کند، در تناسب بسیار با موضوع کتاب‌ها و همسویی با تغییرات زمانه و وضعیت مخاطب قرار دارد.